

“Yanlış Zamanda Yanlış Adam”: Feyzullah Efendi

Sabra Meservey, *Feyzullah Efendi: An Ottoman Şeyhülislam*,

Doktora Tezi, Princeton University, 1965, IV+172 sayfa.

Selim KARAHASANOĞLU*

XVII. yüzyılın kapanışında ve XVIII. yüzyılın ilk yıllarında, II. Mustafa ve III. Ahmet devirlerinde, Osmanlı Devleti'nin şeyhülislamı Feyzullah Efendi (1638-1703) idi. Bahsi geçen bu dönem, Osmanlı tarihinin dönüm noktalarından birisi olarak kabul edilebilecek Karlofça'nın imzalanışını ve ondan dört yıl sonra da Edirne Vakası'nı (1703) içerir. Bu kısa ve fakat kritik dönemde şeyhülislamlık makamını tutan büyük nüfuz sahibi Feyzullah'ın hayatı geniş bir kitle tarafından hunharca öldürülerek son bulacaktır. İşte bu kritik dönemin kritik figürüne dikkat çeken Sabra Meservey, onun kısmen de olsa Osmanlı'nın bu dönemde içerisinde bulunduğu askerî ve siyasî şartların kurbanı olduğunu ifade eder.

Princeton Üniversitesi'nde bundan tam kırk yıl önce Profesör Levis Thomas ve Norman Itzkowitz'in danışmanlığında tezini tamamlayan Meservey'in bu çalışması dört bölümden oluşmaktadır: İlk bölümde şeyhülislamlık hakkında genel bilgi verdikten sonra, ikinci bölümde Feyzullah'ın kariyerinin başlaması, üçüncü bölümde kariyerinin zirvesi ve nihayet dördüncü bölümde de kariyerinin son buluşunu inceler. Amacım tenkidî bir tanıtım yapmaktan ziyade, Türkiye'de üzerinde kalem oynatılmamış Osmanlı tarihinin önemli bir siması üzerine yıllar önce yapılmış bu titiz çalışmadaki bilgi ve fikirleri okuyucu ile paylaşmak ve böylece yazarının Osmanlı tarihçisi olarak kariyerine devam etmemesi dolayısıyla basılamamış bu eseri kullanım alanına sokmaktır. Zaten Osmanlı tarihçiliğinin henüz çok yeni bir gelişme devresini yaşadığı 1960'lı yılların bu monografisinde geniş ve derin bir dönem çözümlemesi beklenmesi gerektiği açıktır. Feyzullah'ın başarılı bir ilim adamı olarak kariyerinin zirvesine yükselişini ve onun sonunu hazırlayan siyasî ve sosyal şartların neler olduğunu Meservey'i takip ederek görelim.

Hayatı ve Kariyeri

1638 Erzurum doğumlu. Babası Seyyid Mehmed, Erzurum müftüsü. İki taraftan peygamber soyuna bağlı, Halveti tarikatına mensup Feyzullah, Erzurum'da babası do-

* New York Devlet Üniversitesi, Binghamton, Tarih Bölümü Doktora Öğrencisi.

layısıyla güçlü bir ilmî ortamın içerisindeydi. Babasının meslektaşlarından biri, daha sonra IV. Mehmet'in vaizi olarak İstanbul'a gidecek ve padişaha tütün ve şarap dükkanlarını kapattırarak olan Vani Efendi'dir. Feyzullah da, onun daveti üzerine İstanbul'a gidebilecektir (1662) ve onun kızıyla evlenecektir.

Feyzullah, iki kez şeyhülislamlık konumuna getirilecektir. 1688'de II. Süleyman devrinde 17 gün bu konuma sahip olmuşken, 1695'te tekrar getirildiği bu makamda, II. Mustafa devrinde 1703'te öldürülmesine kadar görevde kalacaktır. Babasının av düşkünlüğü, annesi Rabia Gülnûş'un harem ve saray işleriyle fazlaca meşguliyeti, Mustafa'nın altı yaşından yirmüç yaşına kadar özel hocası olan Feyzullah'a müstakbel Sultan üzerinde derin bir tesir kurmak için şartları hazırlamış olacaktır.

Meservey'in Feyzullah'ın kariyeri konusunda önemle dikkat çektiği konu, onun sıra dışı bir kariyere sahip olmasıdır. Elde ettiği konumları herhangi bir alimin geçtiği bütün basamakları geçerek mi gelmişti? Feyzullah, en başta ulemadan bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelmenin avantajına sahipti. XVII. yüzyılın ikinci yarısında kadı, müftü, en üst müftü olarak şeyhülislamın varlıklarına dikkat çeken Meservey, şeyhülislamın genellikle kadılarından seçildiğini vurgular ve bu konuda Feyzullah'ın bir istisna olduğunu ifade eder.

Onun kariyerine istisnaî hüviyet kazandıran olaylardan biri de kendisini de kapsayan sadece beş şeyhülislamın Kanuni'den sonra bu görevde beş yıldan fazla kalabilmesidir. İkinci şeyhülislamlığı, sekiz yıl sürmüştü Feyzullah'ın. XVII. yüzyılda sekiz yıl bu makamı tutabilmek istisnaî bir durum olmakla beraber bir şeyhülislamın öldürülmesi de istisnaî bir durumdu. Yine bu yüzyılda sadece iki tane şeyhülislam daha, Ahizade ve Hocazade, öldürülmüştü; ama hiçbirisi Feyzullah'ın başına geldiği gibi öfkeli bir kalabalık tarafından paramparça edilmemişti.

1670'ten itibaren Feyzullah, hızlı bir yükseliş yakalar. İlk İstanbul görevi, Haydar Paşa Medresesi müderrisliğidir. Ardından Üsküdar'da Mihrimah Medresesi'nde görevlendirilir. Bir yıl bu iki medresede gören yapan Feyzullah, bir yıl da Sahn-ı Seman'da ve ardından Aya Sofya ve İstanbul kadısı rütbesiyle -göreviyle değil- Süleymaniye'de Darü'l-Hadis'te görev yapar. 1675'te Anadolu Kazaskeri rütbesiyle Sultan Ahmed Medresesine atanır. 1678'de Mustafa'nın altı yaşındaki küçük kardeşinin hocası olarak görevlendirilir ve Rumeli kazaskerliğine yükseltilerek Sultan Ahmed Medresesi'ndeki görevi yenilenir. Medrese sistemi içerisinde ilk girişinden dokuz yıllık süreç içerisinde -buradaki görevi, olağanın dışında bir yıldan az sürse de-Haydar Paşa'dan Sahn-ı Seman'a ve en yüksek kadılık rütbelerine ulaşmasıyla Feyzullah'ın çok hızlı bir yükseliş gösterdiği açıktır. Bu süreç içerisinde ısrarla kadılık görevi için teklif olsa da ilim ve tefekküre öncelik verdiğini vurgulayarak bu görevi reddetmiştir.

Feyzullah, Mehmed devrine kadar Sultanlara hocalık görevini sürdürür. Mehmed devrinde siyasî olmayan bir sebeple görevinden alınır. Sultan, kayığı ile Üsküdar'ı geçerken otağında bir atın bağlı olduğunu görür. Bekçi çağrılır; kural ihlalinden ölüm emri verilir. Bekçi, önce tamamıyla masumiyet iddiasında bulunurken ardından atın Feyzullah Efendi'ye ait olduğunu, atı oraya sokmak için izninin olmadığını; fakat Feyzullah Efendi'den korktuğunu ifade eder. Böylece bekçi affedilir ve Feyzullah çağrılır. Feyzullah Efendi, eserinde, bu haberi Sultan'a kendisinden nefret eden birilerininin

ulaştırdığını belirtir, fakat bunların kimler olduğu ve kendisinden neden nefret ettikleri konusunda herhangi bir açıklamada bulunmaz. Bu suç dolayısıyla ölümü istenir; fakat bir alim ve seyyidi öldürmenin yakışık almayacağı düşüncesiyle affedilir ve Sultanlara hocalıktan azledilir, adı ulema listesinden de çıkarılır. Beş gün sonra Haseki Rabia Gülnûş'un ricasıyla Feyzullah'a Eyüp arpalığı verilir ve muhtemelen kaynaklarda bahsi geçmese de adı tekrar ulema listesine eklenir. At meselesinde bu feci ihmalin Feyzullah'ın saraydaki güçlü destekçilerini kaybetmesine yol açtığı söylenebilir.

Naima ve Şefik, Feyzullah'ın azlini farklı şekilde açıklarlar. Onlara göre, Feyzullah'ın mütehakkim tavırları, kendisinin ve maiyyetinin sokaklarda nümayişinin bir alime yakışık almaması gibi sebepler bu azli hazırlar. Azli açıklamada iki izaha da inanmamak için bir neden yoktur; fakat Feyzullah, otobiyografisinde at olayını sebep olarak sunar. Hoca olarak zorunlu emekliliğinden sonra kendisini ilme, ağırlıklı olarak da fıkıh alanına verir.

Şikayet ve Nefret

Feyzullah Efendi, bütün bu güçlü kariyeri kısa sürede edindi ve büyük nüfuz sahibi oldu da, çevresindekileri tatmin konusunda aynı beceriyi gösteremedi. Ona yöneltilen eleştiriler, makamını kötüye kullanması noktasındaki şikayetler ve bütün bunların birikmesi kendisine o kadar geniş bir düşman kitleleri hazırlayacaktır ki o müthiş zekasıyla edindiği nüfuz, bu problemleri çözmeye yetmeyecektir.

Feyzullah'a yönelik şikayetlerden birincisi ve belki de en önemlisi şeyhülislamlık makamını kötüye kullanmasıydı. Şöyle ki: Ulema, Feyzullah'ın çocuk ve damatlarını kayırması ve onlara güçlü pozisyonlar tahsis etmesi dolayısıyla hak ettikleri konumlara gelememiş ve Feyzullah'ın en büyük düşmanı olmuşlardır. Zira, onun şeyhülislamlık makamına gelir gelmez ilk işlerinden biri, büyük oğlu Fethullah'a güvenli ve yüksek dereceli bir pozisyon sağlaması idi. 1113 [1701/1702] yılı itibarıyla altı yüksek ulema makamı Feyzullah'ın akrabaları tarafından doldurulmuştu. Esasen şeyhülislamlığının ilk günlerinde büyük övgülere de mazhar olan Feyzullah'ın ailesine ve takipçilerine karşı zaafı, dönemin çağdaş yazarlarınca -örneğin, Şefik- üzerinde durulan bir mesele idi.

Neticede Feyzullah'a yönelik eleştiriler haklı idi. Gerçekten de, kibirli ve mağrur bir yapıya sahipti; kendisi ve ailesi konusunda haristi. Kendisine karşı oluşan düşman kitesinden bihaberdi veya en azından oluşturmuş olduğu düşman kitesinin çapının farkında değildi. İnsanları tanıma konusunda oldukça başarısızdı.

Robert Mantran, *Istanbul Pendant la Seconde Moitié du dix-septième siècle* isimli eserinde İstanbul'un dönemin nasıl güçlü bir ekonomik merkezi olduğuna işaret eder. Bu ortamda, Mustafa'nın saltanatının ilk kışı ve Karlofça'nın imzalanışından sonraki bir kaç hafta hariç tutulursa tamamen Edirne'de yaşamış olması, İstanbul tüccarının işlerini oldukça kötü etkilemiş ve bu duruma neden olan kişi olarak da, Mustafa'nın İstanbul'a dönüşünü engellediği gerekçesiyle Feyzullah'ı görmüşlerdir. Böylece Feyzullah, bir büyük düşman kitleleri daha kazanmış oluyordu: Tüccarlar.

Askerler de kazançları konusunda tatminkar değillerdi ve bu tatminsizliklerinin 1688'de Siyavuş Paşa olayından sonra sonu hiç gelmedi. Sorumlu gördükleri herkesi

suçladıkları gibi Feyzullah'ı da açıkça askerî kahraman Daltaban Mustafa Paşa'nın ölümünden sorumlu tuttular. Ayrıca nefret ettikleri iki vezir-i azam, Amcazade Hüseyin ve Rami Mehmed'i ataması da düşmanlıklarını artırdı.

Feyzullah'ın inşasına ön ayak olduğu Edirne'deki saraylarda Mustafa'nın iki kızına çok masraflı düğünler yapması da bir seri şikayetin başlamasına neden olmuştu.

Ulema gibi paşalar ve vezirler de, Feyzullah'ı büyük zenginliği ve gücü ve ayrıca kendi gücünü pekiştirici atamaları dolayısıyla suçladılar. Ne zaman bir vezir-i azama seçimi konusunda telkinde bulunsa yeni bir düşman kazandı. Karakaş Mustafa, timarını kendi üzerine geçirdiği için Feyzullah'tan nefret ediyordu ve kendi elleriyle öldürerek kişisel intikamını alacaktır ondan. Feyzullah'ın azledip mallarını haczettirdiği Fırafı Hasan da daha sonra isyanı yürütenlerden olacaktır. Moralı Hasan da dört kez kendisinin vezir-i azamlığını engelleyip başka adaylar üzerinde tercihini kullanan Feyzullah'tan nefret ediyordu.

Lakin hiç şüphesiz en büyük düşman Rami Mehmed Paşa idi. Vezir-i azamlık için yeterli donanıma sahip olmamakla beraber, Feyzullah'ın tercihi ile bu konuma getirilmesi dolayısıyla ona sürekli itaatkar ve hatta oğullarının küçük düşürücü davranışlarını da tolere etmek durumunda kalıyordu.

İsyan ve Ölüm

Nitekim Rami Mehmed, daha sonra Moralı Hasan'ın da yardımları ile isyanın dikatli bir hazırlığını yapacaktır. İstanbul'da iki yüz cebeciye Gürcistan'da muharebe emri verecekler; cebecilerin gecikmiş ödemeyi teslim almaksızın bu emri yerine getirmemelerini de planlarını uygulamaya koymak üzere bir fırsat olarak değerlendireceklerdir. Sarı İbrahim'i yeni cebecibaşı olarak görevlendirip İstanbul'a yollar ve ayaklanmanın sona ermesine izin vermemesi için kesin talimat verirler.

İki ay sonra cebeciler, bir toplantı yaparlar, aldıkları ücretin yetersizliğini dile getirir ve caddelere dolarlar. Kısa süre sonra yeniçeriler de onlara katılır ve o gece meydanlar ve caddeleri binlerce kişi doldurmuştur. Birinci günün bitiminde artık İstanbul halkı, güvenliğinden emin olamamaya başlamıştır.

İkinci gün ulema, Orta Cami'de toplanıp isyana katılma kararı alır. Bu da isyana şer'î bir teyit olmuş olur ve böylece halk katılım için kendini artık serbest hisseder. Kısa zamanda caddeler talebelerle dolar. Üçüncü gün, şehirdeki kargaşa dolayısıyla Cuma namazları iptal edilmek istenir. Burada, şüphesiz ki Mustafa'nın adına hutbe okunmasını istemeyen bir topluluğun iması söz konusudur.

Büyük kalabalık bir ordu tertip ederek Edirne'ye yürüyüp Sultan'dan istediklerini koparmanın hazırlığını yaparlar. İstanbul'dan Edirne'ye gitmeye hazırlanan kalabalık sadece İstanbul'u değil isyanın başladığı günden beri taşradan katılanları da içeriyordu. Silahdar'a göre Edirne'ye ulaşan kalabalıkta 12000 yeniçeri, 5000 cebeci, 1000 topçu, 5000 sipahi ve silahdar, 1000 bostancı, 20 gümrük memuru ve 900 seyyid vardı. Bunlara ilaveten, sayısız işçi, öğrenci ve halktan çokça insan.

Feyzullah, hasmı Karakaş Mustafa'nın liderliğindeki bir kalabalık tarafından yuhalanarak atıldığı hapishaneden dışarı çıkarılır. Kafası kesilir ve bir atın arkasına bağla-

nıp caddelerde dolaştırılır. Sonunda darmadağın olmuş vücudu, Tuna nehrine atılır. Bu trajik ve tiksindirici son, 2 Eylül 1703'te yani Feyzullah'ın ikinci kez şeyhülislamlığa atanmasından sekiz yıl üç ay sonra sebep olduğu yoğun kin ve yarattığı korkunun bir sonucu idi.

Edirne Vakası bir saray hizbi isyanı değildi; tıpkı hakiki bir ekonomik ve sosyal içerikli isyan olmadığı gibi. Naima, daha önce bu şekilde bir isyanın vuku bulmadığından bahseder ve kişisel karakterine rağmen Osmanlı toplumunun pek çok hassas problemine işaret ettiğini ifade eder. Meservey, Naima'nın, isyanı “Feyzullah Efendi Vakası” olarak isimlendirmesine karşı çıkar. Bu isyanın müstebitliğe karşı bir isyan olduğunu öne sürer. Zira, olay Osmanlı tarihinin öyle kritik bir devresine denk gelmektedir ki bu dönemde Feyzullah olmasa da bahane konumuna getirilebilecek ve isyanın sembolü yapılacak bir şahıs mutlaka bulunacaktı. Meservey'e göre asli sebep dört asır fetih yapmış imparatorluğun tarihinde ilk kez 1699'da Karlofça ile topraklarından vazgeçmek durumunda kalması ve haraç talep edilir hale gelmesi idi. Nitekim Osmanlı İmparatorluğu, Karlofça ile zengin Avrupa toprak ve nüfusunun yarısını kaybediyordu. Karlofça antlaşması döneminde hangi iktidar söz konusu olursa olsun devrilmeye mahkumdu. Edirne Vakası'nı onun adı ile özdeşleştirmenin, isyanın asli önemini yanlış yorumlamamıza neden olacağı açıktır ve belki de bu noktada olayı “Karlofça Vakası” şeklinde nitelendirmek daha uygun olur. Zira, Feyzullah'ın karşı karşıya kaldığı problemler kişinin tek başına üstesinden gelebileceği cinsten değildi.

Feyzullah'ın durumuna sağlıklı bir bakış geliştirmek esasında kolay değildir. Çünkü çağdaşı yazarların ona karşı bir önyargıları söz konusudur. Raşid, Feyzullah'a belki de en kızgın grup olan ilmiye mensuplarındandı. Şefik, bürokrasinin bir mensubu olarak Rami Mehmed'in yakın arkadaşı, Feyzullah'ın en azılı düşmanlarındandı. Silahdar Mehmed, askeriyedendi ve Mustafa üzerinde Feyzullah'ın derin tesirini hazmedemiyordu. Defterdar Mehmed, Edirne Vakası'ndan ortaya çıkan ve ödenmesiyle yükümlü olduğu borçlardan sorumlu olarak Feyzullah'ı görüyordu. Son olarak da, bir diğer bürokrat Naima, Feyzullah'ı, geleneğin suistimali konusunda saygısız görüyordu.

Meservey, bu kadar karmaşık bir dönemin panoramasını çizmek konusunda ve olayların seyrini tespit, kişilerin katılımlarını belirleme noktasında titiz bir iş ortaya çıkarır da, Feyzullah'ın ilmi kişiliği ve bu kişiliğin hayatını ve ailesinin kaderini belirlemede ve dolayısıyla fetvalarında, kişisel ve siyasî aldığı bütün kararlarda nasıl bir portre ortaya koyduğu üzerinde düşünmez. Kütüphanesindeki ikibin küsur kitaptan bahseder, kamuya açık sohbetlerinin popülaritesine dikkat çeker, fakat bunların onun ilmi kişiliğini ortaya koymada ve halkın ona bakışını ve dolayısıyla dost ve düşman oluş süreçlerini anlamada bir kaynak olarak kullanmaz. Dolayısıyla eserinde, kırk yıl önce Osmanlı çalışmalarının oldukça kıt olduğu bir dönemde yapılmış olmasının kaçınılmaz dezavantajlarını bulmak oldukça doğaldır.

Çalışma her ne kadar bir Osmanlı şeyhülislamı olarak “Feyzullah Efendi” diye isimlendirilse de burada Feyzullah'ın şeyhülislamlık yönü üzerinde çok fazla durulmamaktadır. Onun Osmanlı'nın bu çok karmaşık tarihsel döneminde nasıl bir bileşen veya ayrışan figür olduğunun tespiti yapılmaya çalışılmaktadır.

Meservey'e göre, Feyzullah Efendi'nin kahramanı olduğu öyküde aktör, “yanlış zamanda yanlış adam” rolüyle bir Shakespeare trajedisi için biçilmez kaftan gibidir.

